

Keywords: *legal aid, free primary legal aid, free secondary legal aid, legal status, person affected by domestic violence, child affected by domestic violence.*

*Дата першого надходження статті до видання: 12.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.04.2026 р.*

УДК 340.115.7
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.2.8

Ломжець Юлія Вікторівна,
*кандидатка політичних наук, доцентка,
голова Асоціації юридичних клінік України,
доцентка кафедри морського та господарського права
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова,
студентка магістерської програми з Верховенства права
Університету Лойоли в Чикаго (Loyola University Chicago)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2741-1423>*

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ У ВИЩІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ: СИСТЕМНІ ПРОГАЛИНИ ТА РОЛЬ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У ФОРМУВАННІ МОДЕЛІ ПРАВОЗАХИСТУ

Статтю присвячено дослідженню системних прогалин у захисті прав людини у закладах вищої освіти України та обґрунтуванню ролі юридичних клінік як інституційного інструменту формування дієвої моделі правозахисту в університетському середовищі. Метою статті є розробка теоретичної моделі, в якій юридичні клініки виконують структурну правозахисну функцію у вищій освіті на основі комплексного аналізу нормативно-правової бази та інституційної практики українських університетів. Проведено порівняльно-правовий аналіз міжнародних стандартів захисту прав людини у сфері освіти, зокрема Конвенції ЮНЕСКО 1960 року, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Хартії основних прав ЄС та документів Болонського процесу, у зіставленні з чинним законодавством України. Особливу увагу приділено виявленню системних прогалин між нормативно задекларованими принципами рівності та недискримінації й реальними механізмами їх забезпечення на університетському рівні. Встановлено, що зловживання інституційною автономією, відсутність прозорих процедур подання скарг і корпоративна замкнутість етичних комісій утворюють адміністративний вакуум, у якому права студентів та інших учасників освітнього процесу перебувають у системній вразливості. Окремо наголошено на структурному обмеженні юридичних клінік, пов'язаному з їх інституційною залежністю від університетської адміністрації, та запропоновано механізм міжуніверситетського перенаправлення клієнтів як засіб подолання відповідного конфлікту інтересів. На основі проведеного аналізу запропоновано трирівневу модель інтеграції юридичних клінік у правозахисну інфраструктуру університетів, що охоплює реактивний правовий захист постраждалих, проактивну участь у розробці антидискримінаційних політик і регламентів розгляду скарг та системний моніторинг дотримання прав людини на рівні закладу освіти.

Ключові слова: *права людини, заклад вищої освіти, юридичні клініки, антидискримінаційна політика, інституційна автономія, освітній омбудсмен, академічна доброчесність.*

Постановка проблеми. Вища освіта є не лише простором передачі знань, але й інститутом формування демократичної культури та правової свідомості. Ця теза набуває особливої ваги в контексті євроінтеграційного курсу України, де університет покликаний стати ретранслятором цінностей рівності, гідності та недискримінації. Водночас реальний стан правозахисту у закладах вищої освіти (ЗВО) України засвідчує глибокий розрив між нормативно задекларованими принципами та їх інституційною імплементацією: університети наділені широкою автономією відповідно до Закону України «Про вищу освіту» 2014 року, однак ця автономія реалізується без належних механізмів підзвітності за порушення прав людини [1]. Наслідком цього є системна вразливість студентів, викладачів і співробітників, які стикаються з дискримінацією, сексуалізованою поведінкою та моральним тиском, але не мають доступу до ефективних засобів правового захисту в межах самого закладу освіти. Проблема посилюється тим, що внутрішні органи, передусім етичні комісії та дисциплінарні підрозділи, нерідко функціонують як інструменти захисту адміністративних інтересів, а не прав учасників освітнього процесу.

Актуальність дослідження зумовлена також тим, що у жовтні 2025 року Міністерство освіти і науки України затвердило Методичні рекомендації щодо впровадження політики протидії дискримінації, сексуальним домаганням та підтримки рівності у ЗВО, однак їх реалізація наразі стикається з комплексом системних перешкод, оскільки закладам освіти бракує як практичних інструментів імплементації, так і структурних підрозділів, спроможних забезпечити реальний захист прав. Саме тому актуалізується питання про роль юридичних клінік, які в Україні традиційно виконували функції надання безоплатної правової допомоги, але мають значний незадіяний потенціал як агенти інституційних змін у сфері правозахисту у вищій освіті. Дослідження перебуває на перетині конституційного права, права людини, порівняльного освітнього права та клінічної юридичної освіти, що визначає міждисциплінарний характер його наукового значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту прав людини у сфері вищої освіти привертає дедалі більшу увагу як у міжнародній науковій літературі, так і в українському правовому дискурсі, хоча ці два напрями поки залишаються переважно відокремленими. У теоретичній площині значний вплив справили праці А. Кіта та М. Зембілас, які обстоюють деколоніальний підхід до освіти з прав людини в університетах та наголошують на необхідності трансформації самих інституційних структур, а не лише навчальних програм [2]. Дж. Ніксон концептуалізує університет як «простір оспорюваного громадянства», де реальна активність і символічна участь співіснують під адміністративним контролем, що унеможливорює справжню правозахисну інтеграцію [3]. С. Пафітіс досліджує

напруженість між «безпечними просторами» та академічною свободою, вказуючи на необхідність балансу між плюралізмом поглядів і правами учасників освітнього процесу [4].

В українському контексті дослідження М. Мельника та В. Погребняка щодо інтеграції вищої освіти в Європейський освітній простір фіксують структурний розрив між формальною відповідністю стандартам ЄПВО та реальною спроможністю університетів захищати права [5]. Огляд ОЕСР щодо академічної доброчесності в Україні виявив системні вразливості у сфері інституційного управління, які безпосередньо впливають на дотримання прав людини [6]. Асоціація юридичних клінік України у своєму дослідженні «Топ-25 корупційних ризиків у вищій освіті» задокументувала конкретні механізми, за допомогою яких зловживання автономією призводить до порушень прав студентів [7]. Водночас у вітчизняній науковій літературі практично відсутні комплексні розробки, присвячені саме ролі юридичних клінік як суб'єктів правозахисту в університетах, і це є однією з прогалин, заповнення якої прагне це дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження системних прогалин у захисті прав людини у вищій освіті України та розробка теоретичної моделі, в якій юридичні клініки виконують структурну правозахисну функцію в університетському середовищі. Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання: проаналізувати нормативно-правову базу захисту прав людини у ЗВО в контексті євроінтеграційних зобов'язань України; виявити системні прогалини між декларативним і фактичним захистом прав у практиці українських університетів; дослідити функціональний потенціал юридичних клінік як агентів інституційних змін; обґрунтувати модель інтеграції юридичних клінік у правозахисну інфраструктуру ЗВО. Дослідження базується на методах порівняльно-правового та системного аналізу, а також на вивченні кращих практик клінічної юридичної освіти в Україні та Євросоюзі.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правовий фундамент захисту прав людини у вищій освіті утворюється кількома ключовими інструментами: Конвенцією ЮНЕСКО 1960 року проти дискримінації в галузі освіти [8], Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права 1966 року [9], Хартією основних прав ЄС 2000 року [10], а також Болонською декларацією 1999 року та Римським комюніке 2020 року в рамках Болонського процесу [11; 12]. Ці документи закріплюють право на освіту без дискримінації, принцип рівних можливостей та демократичне управління університетами, і всі вони є релевантними для України як члена Європейського простору вищої освіти (ЄПВО) з 2005 року та країни-кандидата на вступ до ЄС з 2022 року [13]. Конституція України у статті 24 гарантує рівність прав і свобод громадян та забороняє будь-яку дискримінацію, тоді як Закон «Про освіту» 2017 року та Закон «Про вищу освіту» 2014 року формально закріплюють принципи автономії та недискримінації [1; 14; 15].

Утім дослідники фіксують принципову проблему, яка полягає в тому, що норми про автономію університетів та норми про захист прав людини існують у вітчизняному освітньому праві паралельно, без чітких механізмів розв'язання колізій між ними. Закон «Про вищу освіту» надає університетам широкі повноваження у визначенні внутрішньої організації, кадрової політики та дисциплінарних процедур, однак не зобов'язує їх створювати ефективні механізми реагування на порушення прав [10]. Це конститує системну асиметрію, оскільки університет захищений від зовнішнього втручання, але сам не зобов'язаний нести підзвітність за стан прав усередині свого інституційного простору. Стандарти та рекомендації щодо забезпечення якості в ЄПВО (ESG 2015) передбачають увагу до прав студентів, однак не є юридично обов'язковими для українських університетів у частині конкретних антидискримінаційних процедур [16].

Аналіз наявних даних дає змогу виокремити принаймні чотири взаємопов'язані системні прогалини у захисті прав людини в українських університетах.

Першою є відсутність прозорих і доступних процедур подання та розгляду скарг. Більшість університетів не мають публічно доступних регламентів щодо реагування на випадки дискримінації чи сексуальних домагань, що унеможлиблює поінформований доступ постраждалих до захисту.

Другою є структурна ангажованість внутрішніх органів контролю. Етичні комісії, які здебільшого складаються з представників тієї самої адміністрації, замість захисту прав студентів схильні до інституційного самозахисту, а в окремих задокументованих випадках скарги перенаправлялися саме тому викладачеві, на якого скаржилися [17].

Третьою є практична безкарність порушників. Судова практика у справах про дискримінацію та сексуальні домагання в університетах залишається рідкісною, навіть задокументовані випадки, як-от ситуація з відмовою УКУ у поселенні студентки, завершилися без належного покарання [18].

Четвертою є недостатність зовнішніх механізмів нагляду. Освітній омбудсмен, незважаючи на правозахисну місію, не має достатніх повноважень для впливу на системні порушення, а Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти не розглядає дотримання прав людини як критерій акредитації [4].

Ці прогалини породжують те, що експерти характеризують як «культуру замовчування»: студенти не довіряють університетським інституціям, бояться репресалій за подання скарг і позбавляються можливості вільно та безпечно навчатися [17]. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» зафіксувало низький рівень довіри студентів до університетського самоврядування як правозахисного механізму [19]. Особливо вразливими є студенти з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи та представники ЛГБТ-спільноти, які стикаються з додатковими бар'єрами під час реалізації своїх прав, а саме: фізичними (недоступна інфраструктура), процедурними та ставленнєвими [20].

Юридичні клініки в Україні пройшли значний шлях від початкового формату студентського консультування представників вразливих груп населення до розвиненої інфраструктури клінічної юридичної освіти. Сьогодні в Україні діє понад 60 юридичних клінік, об'єднаних в Асоціацію юридичних клінік України, що співпрацює з міжнародними структурами, як-от European Network for Clinical Legal Education (ENCLE) та European Network for Academic Integrity (ENAI) [7]. Традиційно юридичні клініки виконували дві основні функції, а саме освітню через практичну підготовку майбутніх правників (студентів-консультантів) та соціальну через надання безоплатної правової допомоги та правопросвітництво вразливих верств населення. Проте аналіз функціонального потенціалу юридичних клінік у контексті захисту прав людини у вищій освіті дає змогу обґрунтувати значно ширшу роль, яка досі залишається структурно незадіяною.

З погляду правового консультування юридичні клініки є природними провайдерами допомоги студентам, які зазнали дискримінації, сексуальних домагань або інших порушень прав у межах свого університету. Водночас треба визнати структурне обмеження, оскільки юридична клініка є підрозділом університету, а її керівник призначається адміністрацією, тому у справах проти самого закладу може виникати конфлікт інтересів, аналогічний тому, що притаманний внутрішнім етичним комісіям. Цю проблему можна вирішити шляхом запровадження механізму перенаправлення клієнтів до партнерських юридичних клінік інших університетів, що дасть змогу зберегти переваги клінічного правозахисту, а саме фаховість, безоплатність і наближеність до студентського середовища, без ризику інституційної залежності від сторони, щодо якої подається скарга. Такий механізм міжуніверситетської взаємодії може координуватися Асоціацією юридичних клінік України, яка вже має розгалужену мережу клінік по всій країні та досвід координації їх діяльності.

Водночас юридичні клініки мають потенціал для здійснення системної правозахисної функції, що виходить за межі індивідуального консультування: участі в розробці внутрішніх антидискримінаційних політик університетів, моніторингу відповідності університетських процедур правозахисним стандартам, а також представництва інтересів студентів у формальних процедурах розгляду скарг.

На основі здійсненого аналізу пропонується трирівневу модель інтеграції юридичних клінік у систему захисту прав людини у ЗВО, яка передбачає реалізацію трьох взаємозалежних функцій. Перший рівень є реактивним правовим захистом, у рамках якого юридична клініка функціонує як правовий радник і представник студентів та інших учасників освітнього процесу, чиї права порушені в межах університету, надаючи допомогу як у позасудовому врегулюванні (подання скарг до університетських органів, переговори з адміністрацією), так і у судовому представництві (якщо у складі юридичної клініки працює адвокат).

З огляду на структурну залежність клініки від університетської адміністрації у справах проти самого закладу передбачається механізм перенаправлення до партнерської клініки іншого університету. Другий рівень є проактивною інституційною функцією, у рамках якої юридичні клініки беруть участь у розробці та рецензуванні внутрішніх університетських політик, зокрема кодексів поведінки, антидискримінаційних положень і регламентів розгляду скарг, з метою забезпечення їх відповідності конституційним нормам, законодавству та міжнародним стандартам. Третій рівень є системним моніторингом і правопросвітництвом, що охоплює регулярний моніторинг практики реалізації прав людини в університеті, публікацію аналітичних звітів та правоосвітню діяльність серед студентів щодо їхніх прав і механізмів захисту.

Практична реалізація цієї моделі потребує вирішення кількох ключових питань. Перше питання стосується інституційної незалежності: оскільки юридична клініка є підрозділом університету, під час розгляду справ проти адміністрації необхідні спеціальні організаційні гарантії у вигляді зовнішнього нагляду з боку Асоціації юридичних клінік України, а також відпрацьованого механізму міжуніверситетського перенаправлення клієнтів. Друге питання стосується методології, оскільки клінічна юридична освіта повинна включати спеціалізований компонент з прав людини у вищій освіті, зокрема навчання методикам документування порушень, веденню переговорів з адміністрацією та роботи з вразливими клієнтами. Третє питання стосується нормативного забезпечення, адже ефективна реалізація моделі потребує внесення змін до Закону «Про вищу освіту» в частині обов'язкового створення прозорих процедур подання скарг та забезпечення доступу до незалежної правової допомоги для учасників освітнього процесу. Порівняльний досвід свідчить, що аналогічні моделі вже реалізуються в університетах держав ЄС у рамках інститутів омбудсмена та студентського правового захисту, однак без структурної ролі юридичних клінік як освітніх інституцій, що є специфічним українським внеском у розвиток моделі [2].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу дійти таких висновків. Захист прав людини у вищій освіті України перебуває у стані системної дисфункції, зумовленої інституційною автономією університетів без належних механізмів підзвітності, оскільки відсутність прозорих процедур подання скарг, структурна ангажованість внутрішніх контрольних органів та практична безкарність порушників утворюють адміністративний вакуум, у якому жертви дискримінації та інших порушень прав позбавлені реального доступу до захисту. Ця ситуація суперечить як конституційним гарантіям рівності, так і євроінтеграційним зобов'язанням України у сфері вищої освіти, що унеможливорює повноцінну інтеграцію в Європейський простір вищої освіти.

Юридичні клініки є недостатньо задіяним інституційним ресурсом для вирішення цієї проблеми, оскільки поєднують фаховий юридичний потенціал, на-

ближеність до студентського середовища та місію правопросвітництва, тобто якості, які роблять їх природними агентами правозахисних інституційних змін у ЗВО. Хоча структурна залежність клінік від університетської адміністрації є реальним обмеженням, воно може бути подолане шляхом запровадження механізму міжуніверситетського перенаправлення клієнтів. Запропонована трирівнева модель інтеграції юридичних клінік, що охоплює правову допомогу, проактивну інституційну функцію та системний моніторинг, здатна виконати роль структурного містка між задекларованими правами та їх дійсним забезпеченням в університетському середовищі. Перспективними напрямками подальших досліджень є порівняльний аналіз практик клінічної юридичної освіти у сфері прав людини в університетах країн ЄС, а також розробка конкретних законодавчих пропозицій щодо нормативного закріплення ролі юридичних клінік у системі захисту прав учасників освітнього процесу.

Список використаних джерел

1. Верховна Рада України. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014. URL: <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=72719>
2. Kee A., Zembylas M. Beyond critique: Decolonising human rights education in universities. *Human Rights Education Review*. 2021. Vol. 4, № 1. P. 5–24. DOI: <https://doi.org/10.7577/hrer.3803>
3. Nixon J. *Universities as contested civic spaces*. Cham: Springer, 2019. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-19666-0>
4. Paphitis S. Safe spaces vs. free spaces: Reconciling student activism with academic freedom. Martens Centre, 2023. URL: <https://www.martenscentre.eu/publications/safe-spaces-vs-free-spaces/>
5. Мельник О., Погребняк В. Модель інтеграції вищої освіти України до Європейського освітнього простору. *Tuning Journal for Higher Education*. 2024. Vol. 11, № 2. P. 65–89. DOI: <https://doi.org/10.18543/tjhe.2692>
6. Organisation for Economic Co-operation and Development. *OECD reviews of integrity in education: Ukraine*. OECD Publishing, 2017. P. 1–215. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264270664-en>
7. Топ-25 корупційних ризиків у вищій освіті. *Асоціація юридичних клінік України*. 2023. URL: https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/TOP_25-eng.pdf
8. Convention against discrimination in education. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*. UNESCO, 1960. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000183342>
9. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Treaty Series. United Nations. 1966. Vol. 993. P. 3–106. URL: https://treaties.un.org/doc/treaties/1976/01/19760103%2009-57%20pm/ch_iv_03.pdf
10. European Parliament. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Communities*. 2000. C 364/01. P. 1–22. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
11. European Ministers of Education. The Bologna Declaration of 19 June 1999. *European Higher Education Area*. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf
12. Rome Ministerial Communiqué. *European Higher Education Area*. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf
13. Ukraine. *European Higher Education Area*. URL: <https://ehea.info/page-ukraine>

14. Конституція України від 28.06.1996. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
15. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017. *Верховна Рада України*. URL: <https://mon.gov.ua/npa/law-education>
16. Standards and guidelines for quality assurance in the European Higher Education Area (ESG). *European Association for Quality Assurance in Higher Education*. Brussels: ENQA, 2015. URL: https://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf
17. Освітній омбудсмен України. 2025. URL: <https://eo.gov.ua/>
18. Артюхов Є. Рівність не лише на папері: відмова УКУ у поселенні студентки через LGBT-емодзі – дискримінація. *Forbes Ukraine*. 2025. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/rivnist-nelishena-paperi-vidmova-uku-u-poselenni-studentki-cherez-lgbt-emodzi-diskriminatsiya-yak-vidstoyati-svoi-prava-rozprovidae-advokat-evgen-artyukhov-04092025-32405>
19. Вища освіта в Україні: громадська думка студентів. 2015. *Фонд «Демократичні ініціативи»*. URL: <https://dif.org.ua/article/vishcha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv>
20. Слободянюк Р. Проблеми реалізації прав ВПО та шляхи їх подолання в Україні. *Human Rights Agenda*. 2023. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/problemi-realizaciyi-prav-vpo-ta-shliaxi-yix-podolannia-v-ukrayini-advokat-ruslana-slobodianiuk>

Yuliia Lomzhets. Human Rights Protection in Ukrainian Higher Education: Systemic Gaps and the Role of Legal Clinics in Building a Rights Protection Model

This article examines systemic deficiencies in human rights protection within Ukrainian higher education institutions and argues for the role of legal clinics as an institutional mechanism for building an effective rights protection model in the university environment. The relevance of the study stems from a profound gap between the formally declared principles of equality, non-discrimination, and respect for human dignity and the actual mechanisms for their enforcement at the level of individual educational institutions, which is of particular significance in the context of Ukraine's European integration course and its membership in the European Higher Education Area. Through an analysis of current legislation, including Ukraine's Constitution, the Laws on Education and Higher Education, and international standards such as the 1960 UNESCO Convention against Discrimination in Education, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the EU Charter of Fundamental Rights, and Bologna Process documents, the article demonstrates that an abuse of institutional autonomy, the absence of transparent complaint procedures, and the corporate insularity of ethics commissions together create an administrative vacuum in which student rights are systemically vulnerable. The research establishes that internal university bodies frequently serve as instruments for protecting administrative interests rather than the rights of educational participants, while external oversight mechanisms, including the Educational Ombudsman, lack sufficient powers to effect systemic change. The author argues that legal clinics, combining professional legal expertise, proximity to the student environment, and a legal-education mission, are well-positioned to serve as a structural bridge between declaratory and genuinely enforced rights. At the same time, the article acknowledges a structural limitation inherent in legal clinics, arising from their dependence on university administration, and proposes addressing it through an inter-university client referral mechanism. A three-tier model for integrating legal clinics into universities' rights protection infrastructure is proposed, encompassing reactive legal protection for those whose rights have been violated, proactive participation in developing anti-discrimination policies and complaint procedures, and systematic monitoring of human rights compliance at the institutional level.

Keywords: *human rights, higher education institution, legal clinics, anti-discrimination policy, institutional autonomy, education ombudsman, academic integrity.*

*Дата першого надходження статті до видання: 14.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.04.2026 р.*